

КИРИШ СЎЗЛАРДА АКСИОЛОГИК МОДАЛЛИК

*Бойматова Дилноза Бахтиёровна,
Жиззах давлат педагогика университети катта ўқитувчиси*

Аннотация. Замонавий тилшуносликда тадқиқ этиб келинаётган аксиолингвистика қадр-қийматга асосланган муносабатни ўрганади ва таҳлил қилади. Маълум сатҳ бирликлари иштирокидаги матнларда аксиологик муносабат анчайин яширин шу билан биргаликда, ошкоро тарзда намоён бўлади. Мақолада кириш сўзли матнлардаги аксиологик модаллик ифодасининг прагматик ва семантик жиҳатлари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: аксиологик модаллик, аксиологема, баҳо, кириш сўзлар, нутқий жараён, тил бирликлари.

АКСИОЛОГИЧЕСКАЯ МОДАЛЬНОСТЬ ВО ВВОДНЫХ СЛОВАХ

*Байматова Дилноза Бахтиёровна,
старший преподаватель Джизакского государственного педагогического университета*

Аннотация. Аксиолингвистика, изучаемая в современной лингвистике, изучает и анализирует ценностные установки. В текстах с участием единиц определенного уровня ценностная связь проявляется довольно скрыто и в то же время явно. В статье анализируются прагматические и семантические аспекты выражения аксиологической модальности во вступительных текстах.

Ключевые слова: аксиологическая модальность, аксиологема, оценка, вводные слова, речевой процесс, языковые единицы.

AXIOLOGICAL MODALITY IN INTRODUCTORY WORDS

*Baymatova Dilnoza Bakhtiyorovna,
senior lecturer of Jizzakh state pedagogy University*

Annotation. Axiolinguistics, studied in modern linguistics, studies and analyzes value attitudes. In texts with the participation of units of a certain level, the value connection manifests itself quite covertly and at the same time clearly. The article analyzes the pragmatic and semantic aspects of the expression of axiological modality in introductory texts.

Key words: axiological modality, axiologeme, assessment, introductory words, speech process, language units.

Кириш. Бадиий матн қабул қилувчининг билиш тизимига маълум концептуал конструкциялар, “дунё моделлари” ва маълум қадриятлар тизимини киритишнинг кучли воситаси сифатида таъсир қилади. Бунда ёзувчи ўзи ёзаётган воқеликни ўз аксиологик ўлчовига мувофиқ талқин қилади, баҳолайди (ўқувчининг қадриятлар муносабатини шакллантиради). Сўзсиз, бадиий матн ўқувчининг воқеликка муносабати, инсон риоя қиладиган хулқ-атвор қоидаларининг шаклланишига таъсир қилади. Шу жараёнлар нуқтаи назаридан бадиий матннинг аксиологик модаллигини тадқиқ қилиш долзарб аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Тилшуносликнинг ҳамма соҳаларида вазифаси ва қўлланиши жиҳатидан чегараланган атамалар ишлатилади. Масалан, фонетикада фонема, морфологияда морфема, лексикологияда лексема, семасиологияда семема каби бирликлар шу соҳаларнинг ўрганиш объекти саналади. Юқорида модалликни ифодалаш учун тилшунос Ж.Якубов томонидан илмий муомалага олиб кирган “модаллема” атамасини ишлатиш

жоизлигини айтган эдик. Шундан келиб чиқиб, баъзи адабиётларда субъектив модаллик тури-аксиологик модалликнинг ўрганиш объекти бирликларини “субъективема” ёки “аксиологема” деб аташ ҳақидаги фикрлар ҳам илгари сурилган ва баҳо англатувчи ҳар қандай тил бирликлари аксиологемалар деб аталган [4: 73]. Хусусан, кириш сўз ва киритмаларнинг субъектив муносабатни ифодалашни, аксиологик баҳо бўёғига эга жиҳатларини инобатга олган ҳолда, уларни ҳам аксиологемалар деб аташ мақсадга мувофиқдир.

Энг муҳим жиҳатлари билан воқеликка нисбатан маълум баҳо ва муносабатни акс эттирадиган кириш сўзлар мулоқот жараёнида лисоний восита сифатида ўз аксини топар экан, муаллиф бу воситадан шунчаки фойдаланмайди, балки матнда баён қилинаётган ахборотни ўз нуқтаи назари билан солиштиради ва унга ўз баҳосини беради. С.Боймирзаеванинг қайд этишича, “баҳолаш ва киёслаш учун танланаётган намуна турли негизга эга бўлади. Кўп ҳолларда намуна танлови умуминсоний, миллий ёки ижтимоий гуруҳларда қабул қилинган нормаларга асосланади, лекин баъзан танланган намуна доимийлик ва хусусийлик (маълум шахс томонидан белгиланиши) белгиларига нисбатан ҳам фарқлаш мумкин” [1: 180]. Шу ўринда субъектив баҳонинг бир тури – аксиологик баҳо намунаси юзага чиқади: – Хуллас... Самарқандимиз фозил шаҳар бўлиши керак, – деди, сўзини якунларкан Нозим Меҳмет (М.Али. Сарбадорлар) Келтирилган матний парчада нутқ эгаси фикрга якун яшаш баробарида ўзининг ижобий муносабатини фозил шаҳар бирикмаси орқали ифодалашни маъқул кўради. Негаки, фозил шаҳар инсоният умри давомида орзу қиладиган, адолат тамойиллари ҳукм сурадиган шаҳардир. Аксиологик баҳо ана шундай қадрият сифатига эга бўлган лексемаларда ўз аксини топади ва унга нисбатан муносабат билдиришни ўқувчига ҳавола қилади.

Баҳонинг ҳар бир тури маълум намуна (эталон)га асосланган ҳолда берилади. Уларни фарқлаш учун объектнинг баҳоловчи субъект учун қанчалик муҳим, аҳамиятли эканлигини ҳам асосий ўринда бўлади. Прагматик хусусиятга эга бўлган, кадр-қиймат, умуминсоний ва миллий меъёрга асосланган аксиологик модалликнинг яқка (тарихий) шахсга берилган баҳо негизида бутун миллат ёки халқнинг маънавий қиёфасига берилган баҳо муносабати ётади: Менимча, ўзбек халқининг бетакрор оламини энг гўзал ва ишонарли тасвирлаган адиб – Абдулла Қодирийдир! (У.Ҳошимов. “Дафтар ҳошиясидаги битиклар)

Модаллик гапнинг асосий бирлиги ва гап семантикасининг энг муҳим компоненти эканлигини эътироф этган Б.Ўринбоев уни ифодаловчи воситалар турли-туманлигини, субъектив модаллик кириш сўз вазифасида келган махсус модал сўзлар ёрдамида келишини таъкидлайди [7: 112-114]. В.Костюченко ҳам аксиологик модалликни ифодаловчи лексемалар қаторига кириш сўз ва киритмаларни ҳам кўшишни маъқул кўради [3: 36-46]. Негаки бу синтактик бирликларда муаллифнинг шахсий муносабати нисбатан кўпроқ акс этган бўлади. Бу акс эттириш нутқий жараён орқали юзага чиқади ва сўзловчи баъзида ўзи сезмаган ҳолда фикрга турли модал муносабатларни кўшади:

– Ҳа, тўғри, биз тушунарсиз яшадик, – деди ғамгин тусда, – ҳар босган қадамимиз одамлар учун шубҳали ва қоронғу бўлиб қолган, албатта, бунга сиз эмас, ўзимиз айбдормиз (Н.Эшонқул. Маймун етаклаган одам)

Г.Комилова ўз тадқиқотларида “баҳо –инсоннинг мақсади, муносабати ва англаш даражаси билан бевосита алоқадор” [2: 21] эканлиги ҳақида мулоҳаза юритади. Дарҳақиқат, баҳонинг ижобий ёки салбий даражада эканлигини аниқлаш учун объектнинг билиш фаолияти когнитив майдонга чиқади. Баҳоловчи шахс сифатида фаолият юритаётган субъект воқеликка нисбатан аниқлик билан ёндашади ва ўз муносабатини билдиради. Нутқ жараёнида субъектнинг нутқ қаратилган объектга нисбатан баҳо муносабатининг ижобий, салбий турларидан ташқари бетараф (нейтрал) тури ҳам амал қилади. Аксиологик

баҳо айнан “ижобий”, “салбий”, “бетараф” баҳодан иборат мантикий-семантик жараёндр. Баҳонинг “бетараф” тури аксарият ҳолларда муаллифнинг воқеликка нисбатан муносабати фаол бўлмаган вақтда юзага келади.

Маълумки, нутқ услублари бир-биридан бажарадиган вазифаси ва қўлланиладиган атамалари билан фарқ қилади. Воқеликни идрок этиш ва тасвир имкониятларининг кенглиги билан бошқа нутқ услубларидан ажралиб турадиган бадий услуб инсоннинг феъл-атворини, психологиясини, табиатдаги турли-ҳодисаларни тўлиқ поэтик жиҳатдан ифодалаш имкониятини ўзида мужассам қилганлиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Бу услубда муаллиф асарнинг эстетик таъсирини ошириш ва ўқувчи қалбидан чуқур ўрин олиши учун тилнинг тасвирий воситаларидан унумли фойдаланади. Натижада тил бетакрор кийёфа, характер, воқеликка мос манзара яратишга, юксак образлиликни намоён қилишга хизмат қилади, яъни “тил жуда катта маърифий аҳамиятга эга” лиги [5: 7] билан характерланади: Бирок афсуским, инсон фитратида нафс деган нарса ҳам бор. Ақл ва нафснинг бир-бирига зид эканлиги ойдиндир (Т.Малик. Шайтанат) Муаллиф афсусланиш баҳосини инсониятни яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам чорлайдиган нафс тушунчасига нисбатан бермоқда. Негаки, “нафс” сўзи ўрни билан ижобий ёки салбий маънода ишлатилади. А.Рустамовнинг қайд этишича, ҳозирги оддий нутқда “нафс” сўзи баъзан ҳайвонга, асосан инсонга нисбатан қўлланади ва “нафс” деганда кишининг ўзининг жисмоний талабларини қондиришга бўлган интилиши тушунилади [5:19].

Тадқиқот методологияси. Аксиологик модаллик матнда, хусусан, бадий матнда тизим сифатида намоён бўлади, бу тизим негизида бадий образ яратилади, унга муносабат билдирилиб, баҳо берилади. Баҳо бериш жараёнида объектнинг қачонлардир “арзимасдек” туюлган хислатлари замон ўтиши билан аҳамиятли жиҳатга айланади ёки бу жараён аксинча ҳам бўлиши мумкин. Бу эса субъектив муносабат ва баҳо бериш қайсидир жиҳатлари билан макон, замон ва шахсга ҳам боғлиқлигини англатади: – Мен ҳам уларга бир неча марта айтдим, – деди ўнг томондагиси хириллоқ овозда. – Бизникилар замондан орқада қолишяпти деб. Менимча, сизнинг лойиҳангиз ҳаётий ва илмий асосга қурилган (Н.Эшонқул. Истило).

Бадий асарда тил бирликларининг ўрни қатъий эмас, тасвир этилаётган воқеалар баёнидан келиб чиқиб ҳамда вазифасига қараб тилдаги бирликлар қўлланиши мумкин. Бадий матнда тилдаги барча бирликларнинг ифодаланиши аксиологик модалликнинг турли маъно кўринишларини акс эттиради. Бу маъно кўринишлари уч хил кутбга – “яхши”, “ёмон”, “аҳамиятсиз (баҳолаш)” каби кутбларга ажратилади. Бу кутбларда субъектив модалликнинг бошқа кўринишларида бўлганидек, муаллиф баҳоси акс этган бўлади. Зеро, муаллифнинг мақсади ўқувчи (тингловчи)нинг тафаккурига, онгига, ҳис-туйғуларига таъсир ўтказишдир: Назаримда, отам жуда кудратли ва ҳар нарсага қодир, булар ғариб, жирканч ва ҳимоясиз эди (С.Вафо. Қора бева.) Гумон мазмунидаги юқоридаги гапда ота шахсига берилган юксак даражадаги ижобий баҳо нотаниш кимсаларга берилаётган салбий баҳога нисбатан қарама-қарши қўйилмоқда, бу эса ўзига хос антитеза қаторларининг ҳосил бўлишига замин тайёрлайди. Антитезанинг матнда ишлатилиши муаллифнинг мақсадини яққолроқ акс эттиришга хизмат қилади, яъни “... нарса ва ҳодиса, тушунчаларни қийслаш имконини беради, объектнинг моҳиятини чуқурроқ очишга ёрдамлашади” [6: 26].

Бадий матнда қарама-қаршиликка йўғрилган кириш сўзларнинг иштироки баҳо бериш жарёнини янада тўлароқ акс эттиришга ёрдам беради: Тўғри, бу катта ўғирликка ўхшамайди. Аммо мендай хокисор одам учун бу катта, жуда катта гуноҳ! Хўш... Тоға, тўғри, бу-катта бойлик эмас. Манави бир сўмлик кўчада ётса, эҳтимол, сиз бефарқ ўтиб кетарсиз. Лекин мен бундай қилолмайман! Чунки мен ана шу бир сўмни ҳам не машаққатлар билан топаман (З.Қуролбой

қизи. Ёвузлик фариштаси)

Тилшунослар модаллик белгисига эга бирликлар қаторига кириш сўзларни ҳам киритган. Улар кириш сўзларнинг модаллик белгисига эгалигини алоҳида таъкидлаган ҳолда субъектив модалликнинг аксиологик турини намоён этувчи муҳим омиллардан бири эканлигига ҳам эътиборини қаратишади. Негаки кириш сўзлар қатнашган гап муаллиф ёки сўзловчининг келажакка қаратилган, лекин айна вақтда мавҳум ва гумонли ҳиссиётларини ифода этувчи қадрли ва аҳамиятли жиҳатларини ҳам ёритиш учун хизмат қилади: Эҳтимол, унинг толеи ҳам мана шу булоққа ўхшаб, баланд бир нуқтадан қайта кўз очар. Балки бу баланд нуқта шеърятдадир (П. Қодиров. Юлдузли тунлар)

Тахлил ва натижалар. Аксиологик модаллик мазмунини шакллантирувчи тил бирликлари қаторида кириш сўзлар воқеалар, предмет-ҳодисаларнинг тасвирини, баҳосини муаллифнинг нуқтаи назари орқали акс эттиради. Фалсафий луғатда қайд этилишича, ҳар қандай турдаги баҳо тузилмаларида объектив баҳо аниқ кўринади ва шу объектга нисбатан ижобий ёки салбий баҳо ифодаланган бўлади: Демак, кейинги мағлубият ва саргардонликларни унинг ўзи ҳам ёзишни истамаган экан! (П.Қодиров. Юлдузли тунлар) Келтирилган матнда объект томонидан иш-ҳаракатнинг бажарилмаганлиги маълум бир ишга нисбатан истак ва хоҳишнинг йўқлиги билан изоҳланади. Шу ўринда аксиологик модалликка ёндош турувчи, сўзловчининг хоҳиш-истаги асосида ҳаракатни бажариш мумкинлигини ифодаловчи деонтик модалликнинг воқеланишини эга олиш жоиздир.

Маълумки, инсонлар кишиларнинг ижобий ҳатти-ҳаракатларига эътибор қилишдан кўра, асосан, салбий ҳолатларни кузатишга мойиллик сезадилар, чунки ижобий ҳолатнинг ҳис-туйғуларимизга таъсири камроқ бўлади. Салбий баҳолаш лексикасининг бойлиги (кенг маънода айрим объект ва буюмларни салбий баҳолаш инobatга олганда) ижобий таърифлар лексикасидан кўра кўп ва хилма-хилдир. Лекин субъектив баҳо акс этган кириш сўзли матнларнинг шаклан салбий, лекин мазмунан ижобийликка эгалиги аксиологик модалликнинг баҳо аниқлаш кўлами хилма - хил эканлигидан далolat беради: Қосимбек маъюс бош эгиб:

– Афсус, хоним ҳазратлари, афсус! – деди. – Қулингиз Самарқанддаги Хуфиялардан келган бир хабарни амирзодамга кўрсатишдан тортинган эдим. Сизларни ҳам хавотирлантормоқчи эмас эдим... (П. Қодиров. Юлдузли тунлар) Афсусланиш мазмунига эга юқоридаги матнда сўзловчининг нохуш хабарни айтмаслик ортида тингловчиларни аяш, уларнинг беҳавотирлигини таъминлаш мотивлари гавдаланган.

Афсусланиш ва норозилик кайфиятлари баъзида сўзловчининг ўзига мурожаати шаклида ҳам бўлади. Бунда сўзловчининг ҳис-туйғулари билан бир қаторда ўзига нисбатан муносабат, баҳо сезилиб туради. Бу баҳо аксарият ҳолларда пушаймонлик маъносидан иборат бўлади.

Бадий матнни ўрганишда аксиологик йўналиш – бу янги, ҳали батамом шаклланиб улгурмаган тадқиқот соҳаси бўлиб, матнда ёритиладиган ва ўқувчига маълум қилинаётган воқеа ва ҳодисаларни “кадрият” семаси орқали таҳлил қилишни тақозо этади. Бу йўналиш функционал, лингвомаданий, коммуникатив, лингвоэтник, антропоцентрик ёндашувлар ютуқларига таянади.

Аксиологик (баҳоловчи) модаллик бу – объектнинг маълум кадриятлар тизими нуқтаи назаридан тавсифий белгисидир. Ҳар бир объектнинг аксиологик мақоми куйидаги сўз ва сўз бирикмалари томонидан ифодаланиши мумкин: “яхши”, “ёмон”, “(баҳолаш маъносидан) фарқи йўқ”; “яхшироқ”, “ёмонроқ”, “тенг”, “ижобий қимматли”, “яхшилиқ саналади”, “салбий қийматли”, “ёмонлик саналади”.

Фикрлар орасидаги боғлиқлик, мазмуний яқинлик, изчилликни билдирувчи

кириш сўзларда таъкид ва қатъий оҳанг кучлилик қилади. Кириш сўзларнинг бошқа тил бирликларидан маъно англатиш жиҳатидан фарқи шундаки, уларда маъно кўчиш ҳодисаси бўлмайди: ҳар бир кириш сўз ўзлари билдирган қатъий маъно бўйича матнда қўлланилади.

– Аввало, фозил шаҳарга маърифат ва тарбия керакдир... Сониян, фозил шаҳарда косибчилик ривож топсин... Алқисса, фозил шаҳар бамисли соғлом бадан, солимул аъзодур... (М.Али. Сарбадорлар)

Хулоса шуки, кириш сўзлар субъектив муносабат билан боғлиқ ҳолда – аксиологик баҳонинг ифодаловчиси сифатида – бадиий матнда иштирок этади. Аксиологик баҳонинг асосий мундарижаси эса қадрият сифатига эга бўлган воқеликни тасвирлаш, баҳолаш йўли билан муаллифнинг асосий мақсадини адресат (тингловчи, ўқувчи)га етказишдир. Бу эса прагматик вазифа бажарилаётганлигидан далолат беради.

АДАБИЁТЛАР

1.Боймирзаева С. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив – прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар. Филол.фанлари д-ри... дис. – Тошкент –2011. – Б.180.

2.Комилова Г. Ўзбек тилидаги мақолларнинг аксиолингвистик таҳлили. Филол. фанлари фалсафа д-ри (PhD)... дис. автореф. – Тошкент, 2022. – Б.21.

3.Костюченко В. Аксиологическая модальность в русских и английских сетевых ток-шоу и интернет-комментариях: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты // Вестник МГЛУ. Сер. 1, Филология. – Минск : МГЛУ, 2019. – № 2 (99). – С. 36–46.

4.Мощева С.В. Аксиологический и гносеологический аспекты массмедиального дискурса // Известия вузов. Серия «Гуманитарные науки» 8 (1). – С.73.

5. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: Extremum Press, 2010. – Б. 7.

6. Салаев Ф., Қурбониёзов Г. Адабиётшунослик атамаларининг изохли сўзлиги. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – Б.26.

7. Ўринбоев Б. Синтактик муносабатлар. – Самарқанд, 2005. – Б.112-114.